

о. Юрій МИЦИК

ЧУДНІВСЬКА ТА СЛОБОДИЩЕНСЬКА БИТВИ 1660 р. НА СТОРІНКАХ “ВІРШОВАНОЇ ХРОНІКИ”

Доба Руїни рясніє “білими плямами”, чимало визначних її подій та діячів не висвітлені навіть у статтях, вже не кажучи про монографії. Тут дався взнаки тяжкий підколоніальний стан української історіографії, довготривалі заборони та обмеження щодо дослідження даної проблематики з боку компартійної влади, врешті – брак джерел. Тим важливішим є залучення пам’яток, котрі могли б пролити світло на ці незнані сторінки. Важливе місце тут належить польським джерелам з огляду, хоча б, на те, що Річ Посполита відіграла тоді дуже важливу роль у подіях на Правобережній Україні, особливе зацікавлення численних польських хроністів подіями Руїни, а також на багаті потенційні можливості польських архівосховищ. Одним із найцінніших нарративних джерел, яке містить у собі чимало унікальних свідчень з історії України періоду Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. та доби Руїни є так звана “Віршована хроніка” (далі – ВХ).

Тут варто сказати кілька слів про саму пам’ятку та її творця. “Віршована хроніка” – це умовна назва. Значний за обсягом манускрипт (понад 170 арк., більш як 300 стор.), який було виявлено нами у відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії наук у Кракові¹ ще в 1978 р., не має ані початку, ані кінця. Через це неможливо встановити ні справжньої назви хроніки, ні імені її творця, ні первісного обсягу. Аналізуючи цей твір, можна твердити, що його автор був жителем Поділля, католиком та шляхтичем. Можливо, в подальшому вдасться встановити його ім’я, оскільки він говорить про себе як активного учасника ряду подій середини – другої половини XVII ст. на території Речі Посполитої, насамперед на Поділлі. Так, він пережив тут пошесть, яка прокотилася по Україні у 1649/1650 рр. (“я сам був у цьому випробуванні”)², брав участь у поході польного гетьмана коронного Марціна Калиновського на Вінниччину (у складі гусарської хоругви) навесні 1651 р., у битві під Берестечком і т. д. При описуванні подій 1655–1656 рр. автор ВХ вказує, що він брав участь у битві під Опочном, воюючи проти шведів під прапорами коронного гетьмана Станіслава Лянцкоронського (“у цій битві і (я) сам був з гетьманом”), боровив і Краків від шведів у складі війська Стефана Чарнецького і, що найважливіше, саме він разом із якимось іншим шляхтичем був посланий Лянцкоронським на переговори з тією частиною війська, яка не захотіла коритися Янові Казимиру й утворила у вересні 1655 р. так звану конфедерацію на чолі з Войцехом Тиравським та Олександром Працьким. Завдяки цим переговорам і тому, що Лянцкоронський, як свідчать дослідження останніх років³,

сплатив бунтівникам 30 тис. злотих, конфлікт було тимчасово полагоджено. Такого роду свідчення дають особливу надію на встановлення імен цих посланців, а отже, й імені автора “Віршованої хроніки”. Додамо, що незнаний автор брав активну участь і в Чуднівській битві, про що він сам пише, причому бився він тоді під прапорами Миколая Даниловича (помер у 1675 р.), холмського підкоморія (1642–1675), підстоля (1645–1663), номіната холмського каштеляна (1658), холмського підчашого (1663–1675), старости червоногородського, грубешівського, перемиського⁴; брав участь і в Слободищенській битві, причому цього разу був під командуванням Яна Собеського, майбутнього короля Речі Посполитої (“з котрим і я тоді був”), а у ході битви під автором хроніки підстрелили коня (“там же і піді мною коня дуже доброго підстрелили”)⁵.

Уривок, який наводиться нижче, продовжує поступове розшифрування та публікацію нами твору. Справа в тому, що значна частина пам’ятки написана досить незрозуміло, тут є чимало різних дефектів та поправок, а, крім того, мова ВХ відрізняється особливою алегоричністю, багатством натяків, її автор вживає чимало архаїзмів або ж діалектизмів, дуже тяжіє до гри слів, врешті, деякі аркуші рукопису або порожні, або взагалі відсутні (арк. 98). Правильне прочитання й розуміння тексту забирає багато часу. До того ж, сучасна ситуація в Україні, насамперед брак коштів на значні археографічні видання, змушує уводити ВХ до наукового обсягу невеликими фрагментами, поступово. На сьогодні нами вже видані частини цієї хроніки з описом початку Національно-визвольної війни (1648 р.), Берестецької, Батозької та Конотопської битв, подій 1656–1658 рр., з поемами про Івана Сірка та про полювання на Поділлі, котрі були включені до складу ВХ⁶.

Загальна історична концепція автора ВХ, його ставлення до національно-визвольного руху українського народу, характерні риси його творчої манери як талановитого поета нами вже були висвітлені раніше⁷, тому не будемо тут детально запинятися на цьому. Нагадаємо тільки, що він описує козаків-повстанців як слуг диявола – на протигагу польським карателям, роблячи незначний виняток хіба що для Івана Сірка та декого з інших козацьких вождів, оскільки вони успішно громили ординців. До кримських же татар та ногайців ставлення однозначно негативне, він називає їх навіть “пекельними вовками”.

Автор є глибоко релігійною людиною, ревним католиком. Усі важливі сюжети свого твору він завершує своєрідним рефреном: заклик до Бога помилувати живих і мертвих, невільників, гребців на турецьких галерах, а водночас про покарання козаків, яких він називає казуками. (Тут гра слів: казука в українській мові це і гадюка, і шкідливе робацтво, комахи.) Хмельницького він звичайно величає Хмелем, алегорично пов’язує це прізвище та прізвисько з рослиною хмелем, у зелені якої ховаються “казуки” на чолі зі своїми полковниками та

сотниками; пише про паріння “хмелевим листом, але не в медовій ситі”, польських голів під час Дрижипільської битви, тощо. Юрія ж Хмельницького (Хмельниченка) зверхньо називає “Хмеликом”.

Попри всю ворожість невідомого автора до козаків, він подає у своєму творі чимало важливих фактів з історії Національно-визвольної війни українського народу, причому (і це особливо цінне!) наводить унікальні дані про хід подій на Поділлі, про біографії видатних діячів Української держави – Гетьманщини, зокрема у наведеному нижче фрагменті – про полковників І. Богуна, О. Гоголя, М. Зеленецького, Кияшку, Багна й Деркача й, особливо, про гетьмана Івана Виговського.

ВХ є для нас цінним, навіть унікальним джерелом. Хоча автор добре знав і активно використовував Святе Письмо, хроніки О. Гваньїні та М. Кромера тощо, в основі його розповіді лежать переважно особисті враження, свідчення очевидців. Автор жив на Поділлі і брав активну участь у операціях польського війська в цьому регіоні, що безперечно збагатило його досвідом та знаннями, які він зафіксував на сторінках свого твору. В усякому випадку, він, без сумніву, був знайомий з учасниками цих польських виправ. І хоча його опис цих подій є досить лаконічним, але в ньому знаходимо ряд оригінальних звісток. Був він, очевидно, й учасником походу коронної армії на Поділля наприкінці 1654 – на початку 1655 рр., Дрижипільської битви, але, імовірно, тримався біля ставки великого гетьмана коронного Станіслава “Ревери” Потоцького, був учасником військових дій на Волині у 1660 р., зокрема як очевидець пише про паніку, що тоді сталась у польському таборі (арк. 101), про дуель шляхтича Сильницького з французом Захерлою, про невдалий штурм польською армією Могилева-Подільського, про незнані факти з біографії Івана Богуна (зокрема, його сутички на Волині з козаками лівобережних полків у 1660 р.). Особливо цінними є дані, які стосуються гетьмана України Івана Виговського; без сумніву, автор добре його знав, можливо, і брав разом з ним участь у певних військових операціях. Він наводить унікальні факти про діяльність Виговського ще до початку Національно-визвольної війни, про його участь у Дрижипільській битві (взяття й оборона Охматова) тощо. Тут він віддає належне військовому таланту Виговського і свідчить про те, що саме Виговський наполіг на активних діях війська, закликавши повторити план Богдана Хмельницького під час облоги Збаража та Зборівської битви 1649 р. (дійсно, плани генеральних битв 1649 і 1660 рр. є тотожними). Цікаво, що автор паралельно термінам “Русь”, “русини” вживає терміни “Україна” та “українці”.

Хід битв під Чудновим та Слободищами переданий загалом досить точно і водночас багатий та цінні деталі як щодо польського, так і московського військ, підготовки орди до виступу, причому подано навіть опис ординських бунчуків та прапорів, особливо ж цінними є дані стосовно українського війська. В останньому випадку автор

описує різні хитрощі, які використовували при обороні козаки (риття вовчих ям, прорубування ополонки на Дністрі, поливання валів узимку водою, щоб ті обледеніли, і т. д.). Є навіть такі свідчення, про які взагалі вперше доводиться чути (використання сала з тіл вбитих ворогів для змащення ран (!) і в достовірність яких важко повірити. Автор подає й не знані раніше подробиці конфлікту Б. Шереметева з Юрієм Хмельницьким (московит начебто назвав цього малолітнього гетьмана “Парасею” і це стало додатковою причиною відмови Ю. Хмельницького поспішати на виручку Шереметева).

ВХ є також цінною літературною пам’яткою, і в такому аспекті її дослідження ще попереду. Тут же вкажемо на подібність творчої манери невідомого автора до видатного польського поета і хроніста XVII ст. Веспасіяна Коховського, а в українському літописанні найближчі паралелі простежуються зі знаменитим Самійлом Величком. Як дуже релігійна людина автор наприкінці кожної розповіді обов’язково додає поетичну молитву за вбитих, поранених, полонених тощо. Полюбляє він і античні образи. Зокрема, у наведеному нижче фрагменті він порівнює великого гетьмана коронного Станіслава Потоцького з троянським героєм Гектором. ВХ викликає інтерес і як пам’ятка мови. Польська мова автора насичена українськими словами, інколи він цитує навіть окремі фрази українською мовою, з особливим інтересом читаються в тексті окремі українські слова, як-от: “біда”.

Думаємо, вищенаведеного достатньо, щоб переконати читача у значній цінності ВХ і як історичного джерела, і як літературного твору, тому звертаємо його увагу безпосередньо на фрагмент пам’ятки, який наводиться нижче в нашому перекладі українською.

Текст, набраний жирним шрифтом, означає заголовок, який писався на кожній сторінці ВХ угорі. Знак * означає тут, що дане слово є в тексті закресленим, а знак (...) * – що дане слово чи кілька слів не прочитуються.

¹ Бібліотека Польської Академії наук у Кракові (далі – БПАН). – Відділ рукописів (далі – ВР). – № 1275.

² БПАН. – ВР. – № 1275, арк. 19.

³ Janas E. Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663. – Lublin, 1998. – S. 24.

⁴ БПАН. – ВР. – № 1275, арк. 101.

⁵ Там само, арк. 105–105 зв.

⁶ Див. наприклад: *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998. – С. 307–311; *Мицик Ю.* Батозька битва очима автора “Віршованої хроніки” // Пам’ять століть. – 2002. – № 2. – С. 37–49; *Мицик Ю.* Берестецька битва 1651 року очима її учасників // Пам’ять століть. – 2001. – № 2. – С. 28–69; *Поезія’87.* – К., 1987. – Вип. 1. – С. 171–184; *Мицик Ю.* Із рукописної віршованої хроніки другої половини XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 46–56; *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 74–83; *Мицик Ю.* “Віршована хроніка” про завершальний етап Націо-

нально-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // Історичний журнал. – 2004. – № 1–2. – С. 98–110.

⁷ *Мыццк Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – С. 55–60.

З “ВІРШОВАНОЇ ХРОНІКИ”*

... А він уже також свою дружину, з дому Стеткевичів, визволив
 З облоги в Чигирині від козаків, посланих Москвою,
 І з добрим своїм майном пішов до Лукомля, котрий був йому даний
 королем,
 Разом з усією волостю і воєводським кріслом.
 А цю родовиту Стеткевичівну він взяв як рівню (?),
 Бувши запорозьким гетьманом, захопив її вдома таємно
 Своїми кількома тисячами люду, посланих для цього.
 Її з почестями привезли у кареті довірені люди,
 А він особливо через київського митрополита вів з нею переговори,
 Щоб вона, яку він захопив силою, добровільно пішла за нього.
 У такому разі вона вже дозволила собі піти за нього,
 Хоча в разі, якщо вона відмовиться піти за нього, він обіцяв її відвезти
 назад;
 вона отримала великі дари і великі подарунки
 і від іноземних націй через (їхніх) послів була вшанована. // [арк. 97 зв.]
Року 1659 козацтво взяло булаву від Виговського.
 Але не довго тішилася, бо так щастя робить на світі,
 Хоч її родичі не мали за зле те, що потім сталося, як довідаєшся нижче.
 А коли Виговський відступив, став під Хмільником,
 Маючи трохи козацтва і польське військо у мізерній кількості,
 Тут московити із задніпрянцями підступили з військом
 У понад десять тисяч і зійшлися у битві з польською кіннотою.
 Билися так потужно, разів кілька притерши костюм спітнілим чола,
 Що й ці, і ті почали взагалі падати із своїх коней.
 Врешті поляки так далися їм взнаки,
 Що як тільки ніч перервала битву, то московити пішли назад своїм
 шляхом.
 Московити пішли до свого табору й артилерії, які рухалися,
 А там, побачивши вогні, були стривожені в цей час гарячий,
 Назад втекли, хоч, їй Богу, вони до ранку відклали цей відступ,
 Лехів, які гналися за ними, вони нібито бачили, один одного цим лякали;
 Лехи ж, боячись, щоб гармати не били по піхоті,
 Бо московити з кіннотою не були обложені,
 І не знаючи, що робиться, так само розпалили свої великі вогнища
 На цілу ніч і пішли потім під Меджибіж до своєї підмоги,
 Щоб була краща оборона, щоб був зв’язок із Баром,
 У котрому стояли королівські війська, отже вони могли там мати
 оборону.
 Попаливши вози, обидві сторони вислали роз’їзди,

* Переклад о. Юрія Мицика.

А довідавшись від язиків (про все), аж рвали на собі волосся,
Дивуючись із себе, як далися ошукати.
Із смутком, змішаним із сміхом, обидві сторони були невдоволені.
І як московити помандрували назад, діставши своє,
Так і поляки вчинили, милість цього разу не була всім (?).
Виговський, воевода, відпочивав у Любомлі,
І відкладав справи на подальший час, ведучи переговори з поляками,
Шкодуючи того, що не мав тоді із собою орди;
Він роздумував про те, як тепер вдарити (на ворога).
А тепер, Боже і Марія, до Тебе сердечно зітхаємо,
Щоб Ти нас призрів у покаянні, до Тебе ми із сльозами торкаємося.
Пишуть про одного, який хотів знати, чи є він під опікою Бога.
Тоді він голос почув: “А що ти чинив би, коли б знав про це?”;
Сказав, що вже не тривожився б, чинив би ще більше своє покаяння.
Йому у відповідь: “Чини ж так тепер і не впадай у розпач!
Доручи це Бога непізнаним судам, Він тобі кривди у цьому не вчинить,
А як будеш чинити те, що Бог наказав, то Бог тебе не покине.
Були відпущені гріхи Давиду й Магдалині,
І вони, хоч знали про це, сильно покутували”.
Упроси ж нам, негідним, Матір, крихту жалю і сліз джерело,
Щоб ми від щирого серця плакали за свої гріхи, щоб докори сумління не
гризли нас.

Дай померлим милість, в'язням волю, втіху змученим,
Конаючим, хворим і вигнанцям підтримку, і тим, хто втратив свідомість,
Котрі не мають на цьому світі заступників, а від Бога
Самого чекають порятунку, нехай не б'є тривога. // [арк. 98 зв.]

Рок 1659 нещасливий штурм лехами Могилева

Коли Божі доми хотів візитувати і овечок з благословенням,
То вони, у козищ обернувшись, ледве не штрикали із своїм прокляттям,
Аж до самого гетьмана був поневолі припроваджений.
Хоч обдумував другий як (?) Могилев обминути,
Не кажучи про жида чи лютеранина, кальвініста, аріанина,
Бо якщо не замучений, так зад латав, аж окурих Марціна.
І взагалі, мало хто залишився живим, а залишитися в живих це було велике
чудо;

Той, хто сидів у фортеці і той був обережним, а не дудою.
А котрого хіба що тільки Бог мав у милостивому покровительстві,
І той, хоч висидів, але були налякані кості.
А коли вже гетьман з військом під Могилев підступився,
То казуцтво, левенецький рід, разом вирішили,
Щоб їхні дружини, жінки, діти були відправлені у Молдавську землю,
А в тил, у Озаринцях, в лісах та скелях зробити засідки із своїх людей.
З боків, з тилу, з Молдавії, всіма засобами рвати лехів, під ніс кадити,
Шляхи тим, хто йде за військом відрізати, гуком сон турбувати,
А де вдасться, то вночі нападати, тиранізувати.
Вони забрали собі весь провіант з околиць,
Сіно, соломю, збіжжя, а що не могли взяти, те кинули у вогонь,
На валі клич дубову камінням та землею зробили

І потужно укріпили палями, часником, вогнепальною зброєю,
Також гарматами, порохом, деревом, червем, кошом, іншими штучками,
Ходом підземним таємним для вилазок, різною зброєю.
Оскільки ж був сильний мороз, то, щоб вал вкрився льодом, вони вали
поливали,

Щоб зробити вступ слизьким і важким приступ, до цього вони розумом
дійшли.

З цього боку, де Дністер є глибоким та бистрим, зробили ополонки

І скрізь, де треба, розумно та добре звідусіль укріпили.

Щоб напасти на жовніра чи чатовника, а тих, хто йде, лякати,

Послали своїх, щоб якомога сильніше своїм зубом відтяти і вкусити.

Коли про це сказали Потоцькому, своєму гетьманові,

То деякі з офіцерів сказали, усміхаючись: “Голові, а не хвосту”,

Бо ми вже були грозою для мурів міст і фортець

В різних чужих землях, то хіба ж стане для нас шкідливою ця кучка,

Якби (?) Бог дав прийти, то не знати, чи хоч три казука залишиться.

Нам здається, що цьому стерву досить натрапити на злого крука.

А коли військо було вишикуване, то тут же і рейтари,

Прибула з мужнім генералом й інфантерія,

Стали гусари коліно в коліно у своєму шику,

П’ятигорці, панцирні, волоські, черемиські в ликах,

Завчасно загнали в Могилев козацького гучка (?).

Звідусіль рвуть лехи з охотою, стримати не можна нікого,

Аж тут розгніваний генерал із своїми прибув до гетьмана:

“Бо завжди наша праця, а вам слава і здобич,

Регіменти б’ються, стріляють, гинуть, а голота,

Не проливши крові, завжди грабують, а нам тільки болото.

Досить з їхньої ласки замість допомоги вони помагають грабувати,

Навіть і товариство неможливо випередити у бранні здобичі. // [арк. 99]

Року 1659 нещасливий штурм лехами Могилева у Поділлі.

“Не хочемо, не хочемо жодної допомоги від поляків,

Нехай гетьман йде з своїми, а наша праця і вночі”.

А гетьман Ревера й поготів: “Нехай вас Бог благословить!

Але ради Бога, щоб розум ваш не був тут як у пави,

Адже ви ще не спіймали цього пташка, а вже скубетесь,

Злий цей пташок, а крачний козак, ще й взимку, а не літом”.

Жовнірство однак гукнуло, лехи, ці та інші, казали:

“Взятий Богу, нехай скубе м’ясо з пір’ям, а ми будемо стояти хоч і за
миллю”.

І так сурмач просурмив суворий едикт під страхом смерті,

Щоб жоден не наважувався лізти вперед, не був таким.

Сам тільки [гетьман], вишикувавши військо, поводить своїм оком

І, щоб було щастя, серцем звернувся до Бога.

Коли ж іноземне військо звідусіль заохотилося,

І з двох боків, як могло, приготувало найпотужніші штурми,

(Бо їх було немало), то і з боку поля, і від ставу почав кипіти кип’яток

Звідусіль, а казуцтво ніби спало, не сміло мріяти.

Козаки сидять тихо при валах, хоч із страху починати завмирати,

Один з другим, готуючись йти на той світ, вже прощалися.
Сам генерал з оберстами і офіцерами,
Як муж рицарський із гарматами, вогнистими запалами
“Траф, траф, траф” йде Марсовим шляхом на штурм, гуркочучи.
Вони гранати, запалювальні ядра кидають, парять окропом куль,
Подають приклад “марс, марш” кричать, “форт, форт” тут і там волають,
Тут шефелин, там рапіра, тут залізом блискають,
Тут з гармат закурить, порох вибухає, куля в сніг занурюється,
У поспіху закурить димом лоба й очі захмарить
Тут куля довкола писка гучить, коло носа мурчить,
Ця зашумить, друга свисне, третя писне, не одна влучить (?),
Граната тріщить, жовнір верещить, штани хлопають;
Що ж зрозумієш, що там за галас та курява, коли так тріщать.
Цей офіцер червоний, як мур із торуньської цегли,
Той блідий, знати з великої злоби як труп монгольський (?),
Третій же червоний, інший блідий, блакитний, як індик з Литви;
Спочатку звичайно як лев, а потім як заєць до битви.
Солдат же чорний від вогню та диму показувався,
Як такий, котрий йшов на смерть, відважно тримався.
А коли вже наблизилися і вважай у самі вали почали вдиратися,
Даючи потужного вогню так, що аж дрижали земля та будинки,
То казуцтво враз, близько підпустивши, дали вогню, привітали
Із самопалів, пишчаль, із луків, рушниць, із гармат свого дали.
Багатьох забили, а як не досить, то додали косою по голові,
Вилазкою вдарили, танцювали, поки на заміну прийшли нові.
Що бачачи, генерал ще швидше почав гнати, наступати,
А собаче казуцтво, бачачи щастя своїх, ще більше почало шкодити. //

[арк. 99 зв.]

Року 1659 Могилев потужно борониться проти лехів.

Врешті вже сам генерал мужньо повів на бій,
І вже от-от мали взяти Могилев, нехай і полягти, але вдоволити свою
натуру.
А тут не тільки було побито більшість жовнірства,
Але й сам генерал не вберігся від пострілу.
Коли в стегно недобрий “шпік” аж “пік”, як це звичайно буває,
То не важко було тоді там зафарбуватися штанам.
Одного тягнуть пораненого, а другого вбитого,
А казуцтво стріляє, ще й не дає взяти і цього.
Цей кульгає, той яструба бере на свою руку,
Цей помирає (?) після хреста, той, побожний, після “Отче наш”.
Цей конає, той іде до того ж, серцем зітхає.
А цей бідний, що над ним стоїть, хоче у нього щось узяти через своє
лихо.
Один Бога просить: “Будь милостивий, Господи, до його душі”,
Інший підхоплений (?), був цьому злий, не дав мого лелюнку (?);
Третій каже: “О, дістав так, що мене не забуде до смерті”,
Четвертий тільки дивись, якщо в очах ще не закрутиться,
П’ятий повісив носа і портупею, а шостий, сьомий раділи,

Що вбито злого капітана, а що в його штанах знайшли, те сховали.
 Коли ж побачив генерал свою нещасливу фортуна,
 Махнув рукою на те, що їх вбивають з такою несмачною війною,
 Бо ані мови, ані розмови, ані сигналу сурмача,
 Бо йде незвичайна війна, війна темного селянина, злодія та орача;
 Ворог спочатку не дав з гармати звичайного салюту,
 Ні при прощанні, при відході на квартири (?) вух не дав, тільки битву (?),
 Діє тільки по своїй волі, а з нами манера зрадницька, собача,
 Ворог підступає не по-рицарські, але, вважай, як злодій.
 “Герр майор, скажіть гетьманові, нехай робить те, що хоче,
 Бо я вже своє отримав, я що міг, те чинив, нехай він мене не винить”.
 Гетьман, стурбований цим, крикнув, щоб уже все військо зсіло з коней,
 Нехай сурмач сурмить під страхом смерті, бо інакше ніхто не врятує своїх голів.

Але лехи, кіннотники всі наголо, на це крикнули:

“Адже ми німцям не були потрібні, то не хочемо дістати того, що вони дістали,

Ми не належимо до цього загону, адже вони є піхотою,
 А ми на коні воюємо і не належимо до Німецького рейху.
 Ми не служимо пішо з мушкетом, поляк повинен в полі воювати.
 Якщо вони погордили нашою охотою, то нам важко їм годити”.
 Гетьман як Ревера: “Шия хоч як діжка, а буде стята;
 Зсідайте з коней, з коней, насамперед з-під мого прапора гусари, панята.
 Добрий жовнір згідно з обставинами мусить діяти
 І вас, панцирні, кавалерія, прошу не жаліти
 Свого життя, я і сам зсяду, мила мені буде смерть разом з вами,
 Але ворог за нами нехай не щебече сміхом,
 Нехай наші вуха не чують такого посміху.
 Гей, заради Бога, ми ще влаштуємо криваве ігрище!” // [арк. 100]

Року 1659 під Могилевом з немалими втратами у лехів і у козаків.

Після чого, одні пішо, другі кінно при допомозі піхоти,
 Із певним товариством вся челядь, хоч і в насмішкуватій охоті.
 Там були люди не тільки з ескортів, але й лужний доброволець із прапорцем.

Одні явно, не ховаючись, другі з-за рогів, плотів та погребів рачки,
 Треті з-за начинь до штурму, з-за дерев, дощок, лав, дверей та покинутих кошів,

Навіть і орди кількадесят, з міста тоді прибулих.
 Кинулися мужньо всі добровольці з усіх боків так,
 Що вже майже були на валах, але від Молдавії мали гони;
 Опанували баштою, а стривожене казуцтво втікало.
 Також в інших місцях (лехи) ось-ось взяти мали гору, а вороги собі ради не давали.

Аж тут крикнув Гоголь: “Гей, в ім’я Христа, на сторожу площі!”

У розпачливій він тривозі підтримав своїх таким чином;
 І інші полковники, бачачи цілковиту погибель, підхопили: “За віру, віру!
 Тут нам уже кінець буде, тут згуба, не мати миру!”
 І як дали вогню, прицілившись зрадливим оком,

То так зміцнились, знову відбивши мужнього леха.
Тоді було забито значних гусарів з-під гетьманського прапору,
А ще багато інших, особливо німців, полягло від тиранської руки.
У цих гусарів козаки взяли по кілька сот червоних золотих,
Однак не віддали їхні тіла на з'їдення псам, як інших, але поховали у
могили.

Чималих втрат війська, особливо піхоти, коштувало це діставання,
Було спроваджено кількадесят підвод з пораненими.
А коли ще й поміч пішла назад, то гетьман мусив відступити до Під-
гайців,

Бо було додано в чужоземній приправі перцю яйцям.
Чимало було поранених в Барі, Меджибожі, у Кам'янці,
У останньому ж було особливо багато покладено покараних.
Бо казуцтво тоді не тільки з вогнепальної зброї разило,
Але й помахом товкло, киями, сокирами й косами било,
Навіть дугами, голоблями, мітлами, кочергами;
А на кризі, на водній глибині, шкодило штучними ополонками
Та іншими, які неможливо описати, хитрощами.
Але й вони мали велику й шкідливу діру у своїх силах,
А той, хто був підстрелений, поранений, вилікував на собі шкіру,
Людським салом з німецьких трупів, яким вони шмарували рубані рани.
А коли німці та лехи назад повернули, то брали майно
Для підстрелених, поранених, брали коні в Поділлі.

Не можучи взяти у козаків, то у своїх брали, повертатися не хотіли,
А ті собі так само чинили і де могли, решту забирали.
О Боже, Боже! З усіх грішних найгіршим є Поділля!
Звідти хто б не взявся, чи свій, чи чужий, що з'їв на столі (?),
Але все забрано, то й скавав як горобець на нитці у своїм колі,
Слушно караючись за свої гріхи і збитки, які вчинила в ті роки зла міль,
Незважаючи на милосердя Твоє Господне.

Згадай, Боже, про грішних подолян, приверни їх також до Себе,
Згадай про померлих, забитих, в'язнів, смутних господарів,
Конаючих, хворих, втомлених, паломників та лікарів (?). // [арк. 100 зв.]
**Року 1660 з гетьманським сином лехи громлять козаків перед Чуднів-
ською битвою.**

На літо коронний гетьман стає з військом під Плотичею,
У верхів'ях тернопільського ставка хоругви лічить,
Добірні панцирні були послані на роз'їзд до козаків.
Ці ж на Поліссі чинили наскоки проти поляків,
Особливо цей полковник Багно, також Деркач, що є їхнім головою,
З давнім (?) Гоголем та Кияшкою тримали Могилев.
Звідси вони вийшли і розташувалися з кількома тисячами під Гущею,
Над річкою Горинь, де воєвода Кисіль із своїм натовпом
Мав резиденцію і заснував навчальну Академію,
Але по-грецьки, по-латині, по-слов'янськи викладали
Ченці з Києва, руської столиці, які були стягнені для цього,
Магістри вільних наук, котрі були спеціально привезені.
Рідкий був кисіль з такою головою, але без гущі,

Його можна було вживати і в піст, але в м'ясопуст дома, на пуші;
І для натовпу, і для публічного життя (?) він був добрий навіть і у своїй
Гуші,

Коли ворожі сутички з королем, своїм паном, лущить.

А будучи ще (?) послом і комісаром до Хмеля,

То хоч грецької віри, але своєю розторопною головою він думав з
багатьма.

Там тоді Багно і Деркач із своєю не меншою потугою

Шляхом поліським, волинським розпускали чати, були перешкодою.

Але коли гетьманський син Щенсний, сокальський староста,

Який потім став серадзьким воєводою,

Взявши батьківське благословення, виступив з двома тисячами,

Маючи з собою п'ятсот жовнірів та драгунів, а може й більше,

Також і білгородської орди з певним мурзою, посланим вперед,

То, поспішивши, вони швидко вдень і вночі на доданих конях

Мчали до Гуші, прагнучи багновчиків струснути за чуприну.

А тут із Заслава понад десяток з козацької залоги й інші

Дали знати в момент і озброїлись у своїй обережності.

Котрі цього ж моменту швидко пішли до Межиріча,

У краще місце, але орда з роз'їзду їх зустріла

І кількох козаків, перестрівши в пуші, схопила.

Отож лехи ще швидше помчали вслід кіннотою,

А, прибувши під Межиріч, з'єднались з вояками

І так подивились в очі козакам поляки та орда,

Що добре їх побили, видобувши свого меча.

Особливо відзначилась хоругов Даниловича, червоногородського старости,

Та й інші, послані з цього ж війська.

Бо цей знатний рід звик служити вітчизні і на полі бою, і в сенаторській
тозі,

Як от парчевський староста, не кажучи про давніших, котрих нещадна
смерть забрала;

Вони проводили свою молодість у багатьох справах, війська утримували
Своїм коштом і заробляли славу Речі Посполитій.

Тоді переляканий піп сидів на березі над вишикуваним військом,

І не тільки бачив усіх від малого до великого,

Але й чув розмови та старших полковників ради,

Як переговорювали з собою та ордою, починаючи звади. // [арк. 101]

**Року 1660 на Поліссі Потоцький Щенсний, гетьманський син, під Ме-
жирічем.**

Цього дня було схоплено татарина з бунчуком, який мужньо вів

Своїх татар, що аж поміж піхоти впав, беручи наскрізь.

Він втік з України і дивно, що аж під Тернопіль,

Вдень, вночі біг, шляху нічого не чуючи своїм носом і голосом (?).

І мені тоді і під час Чуднівської битви в різних боях

Довелося бути, підносячи славу Даниловичів задля поразки злих людей.

А тут дають знати, що на Богуна, котрий відійшов у долини та ліси,

Козацтво, повертаючись з волинських чат, тисне,

А він з п'ятистами драгунів через те, що коні у них пристали,

Мусив спочивати у п'яти милях від лехів.
Останнім доводиться галопом мчати на відсіч для помочі своїм,
(Але ті вороги, натиснувши, геть пішли), то регіментар годить:
Давши спочити коням, під Меджибіж йдуть з усіма, з драгунами.
Він мужньо розгромив табір, раптово вдаривши із своєю кавалерією,
І весь табір спалив, аж ледве козаки відгризлися у самому місті.
Таке чинили аж до вечора, а з ранку козацтво потішиться (?);
Вчинив також цю козацьку хитрість Багно, котрий в міській брамі,
Викопав яму, ніби на вовків, і тримав браму (?) відкритою до ями.
Коли лехи, всівши на козацькі шиї, вже вривалися,
То були на волосину (від загибелі) при сильному рушничному вогні.
Ставили також козаки і певні сильця для коней,
Вживали інших способів, незрозумілих людським очам та розуму.
Тоді поміж інших житомирський староста Хойнацький
Досить добре бився, був поранений у руку, а у своїх справах був рішучий.
Настріляно, набито було козаків і вигнано звідти,
А біля Гощі, Корця й далі набрано ясірю
Ордами, які цих невільників вели із собою, на що лехи з жалем дивилися
І де можна, від цих же вовків ховали людей.
Бо орда не може обійтися без такої плати,
А гроші від короля йдуть задарма (?) тільки хану, солтаном, мурзам.
Ось так з вікторією лехи відійшли і стали у трьох милях звідти
І там чекали на орду, яка поверталася з чамбулу,
Аж темної ночі крикне сторожа, вистреливши з пістолету,
“До коней, до коней, ото козаки!”, тут же й з бандолету
Почали стріляти й драгуни, сильна тривога,
Піднесли голос, останній притулок, тільки до Бога.
Було ж там повно лехів по дібровах, а орди по болоті,
Поки сіли на згуканих коней, по боках шпорами поколотих.
Слушно ж Бог покарав тривоною, бо з четверга на п'ятницю з опівночі
Їли м'ясо, хоч дійсно був такий голод, що доходило аж до смішної
немочі.
Бо в ті часи їли тільки барбарис, городинку з тертим житом,
Із стручком (?) гороху, аби тільки був живий, чи без возів, чи з таким
побутом,
Але більше перемагали, ніж будучи надто обтяженими їжею,
А ворогові давав жовнір різні гони.
Цього разу, припавши до коней, той, хто міг, прийшов до своєї справи,
Як бачимо, а це орда з ясірем повертається, втихла паніка.
Регіментар з тріумфом повернувся, мав подяку від гетьмана,
А померлим, в'язням і живим грішним дай, Боже, щоб була їм світлість
дана. // [арк. 101]

З московитами, з козацтвом року 1660 Чуднівська баталія, щаслива лехам.

А коли вже зближувався з своїм військом маршалок, гетьман польний,
До України, там же гетьман коронний великий, вільну
Волю (??) маючи до з'єднання з великими ордами.
Нурадин-солтан йшов військом у кількадесят тисяч,

А йому назустріч йшов Потоцький з тридцятьма хоругвами
 Під Базалію, до гетьмана великого, багатьма шляхами,
 З маршалком під Старий Костянтинів з'єднані,
 Віддавали візит нурадинові, уже зібрані разом,
 Гетьмани й Виговський, котрий свою групу військ мав з руським криж-
 мом,

У нього вояки мали хрести на корогвах з слов'янськими літерами.
 А цей (солтан) сидів з надмірною пихою візерунком Люципера,
 До нього приступити не дала з пекла поганська сфера,
 При котрому була довга й велика хоругва з двома хвостами,
 друга з правого боку, з лівого третя, ніби ворони:
 При корані своєму крячуть, коли наближається християнин,
 Не допускаючи приступу, щоб християнин їхав далі,
 Також бунчуки, які теж із розтріпанним кінським волоссям;
 Вони перестерігають, щоб при корані говорили тихо, а не голосно;
 Знаків же, значків багато згідно з поганським звичаєм,
 Навісили крил гусячих, совиних, як вовки.
 А під кожним знаком чи значком кількасот і кілька тисяч.
 Без шеренг ординець мчить, їде, куди хоче, дивлячись більше на те,
 Куди поверне значок, туди ж і він прямує;
 Де був, там був, до битви летить, керується значком.
 Музика при солтану чинить свій вереск, коли вже він рушає,
 А татарська душа тоді стогне та зойкає.
 А коли вже війська почали завертати до Гончарихи,
 Тут же вороги виступили проти нас.
 Орда солтана з плачем просить, щоб часом не наражався,
 А на такий шанс безоглядно своїм життям не ризикував,
 Сльозами обливаючи ноги, ревно його гамують,
 Показуючи на коран, щоразу пальцями показують на нього із сльозами.
 А цей ще більше видирається з рук, що його тримають,
 Офіруючи, що душу (?) віддати (?) хоче, коли його не пустять,
 За Магомета, пригадуючи давню татарську славу.
 Аж тут і Шеремет з Цицюрою, ведучи своїх лавою.
 З великою гординею Шеремет “шурум, бурум”, вказує мету походу,
 Погрожує на словах відібрати не тільки всю Русь по Віслу,
 Але й самого короля із Варшави взяти за чуприну,
 На битву цей ведмідь у жидівській ермолці наміряється,
 Він не тільки мурчав, гурчав, носом свистів на всіх лехів,
 А ще й хропів, гордо сопів, як з ковальських міхів,
 Із Цицюрою, сіверським гетьманом, та зрадливим Апостолом,
 Там же був Багно і Деркач й інші із задніпрянським колом;
 Всіх цих з московським військом було на сто тисяч,
 Вони прямували просто на Польщу і це було викликом для польських
 гетьманів. // [арк. 102]

Року 1660 Чуднівська битва.

Шеремет послав перед собою під Любар для поставлення табору
 Свого обозного і козацького, дві тисячі з необхідним (?).
 Проти котрих був посланий Сапіга з частиною своїх та орди,

Затаївся в гаях і щасливо розгромив і взяв (у полон) старших, вдаривши шаблями.

Бо то був Сапіга, не той сапсай, що крохмаль топче,

Але той, що по ворожих карках гостряком лоскоче.

Рід Сапіг у Короні та Литві завжди був у славі

І в нащадках своїх служить вітчизні, а не сміху гідному страху.

Побачивши тут нещасливу долю, Шеремет у першому своєму разі,

Що польське військо, яке наближається до Любара, буде йому шкодити,

Тільки чверть милі не діставшись під Любару, над болотом

Стає з обозовим табором, трясучи сріблом та золотом,

Щоб його задніпрянці з Цицюрою, Апостол, Деркач і Багно,

Які при багні і в багні стояли (бо погано, коли кого туди заженуть),

Із своїми його не покидали, обіцяючи вже булаву

Всього Війська Запорізького Цицюрі і у всіх славу

Не тільки свою милість, але навіть вельможну царську,

Аби тільки всі вірно при ньому ставали і відчайдушно.

Через це й Хмілик Юрась з цього боку Дніпра своїх (козаків) хмілем обклав,

Через це й не поспішав їм на допомогу, аж доки не стануть (табором).

Потроху Шеремет шумний з своїм Цицюрою, злою цюцькою,

Щоб не так шумів цюцькою, нацьковував, “почекай”, – сказав, – ма-ленько,

Ти називаєш мене дурною дитиною або молодою Парасею,

А мені допоможе і Апостол цей, лехів з ордою змочити тканиною (?)”.

А так, коли шумний Шеремет вишикувався поблизу табору

І своїх шанців біля возів, стріляючи й висипаючись як з мішка,

Маючи при собі артилерію, сорок великих і малих гармат,

То орди вишикувалися з лехами поблиз себе, інші ж таємно

Вчинили засідки з тилу та флангів, інші ж

Кинулися в чамбул згідно з наказом, щоб бути зудом

Українцям, насамперед тій допомозі, яка йшла до Шеремета.

Цього ж дня рейтари побили московитів, призвели їх до злого кінця.

На другий день польські війська були вишикувані в шахівницю,

Орди ж з цього та того боку, також вздовж і впоперек.

Але особливо лехи з великою відвагою при артилерії

Дали битву і впарили ворога в вали, аж покотом (?)

Московитам і козакам було, коли лехи аж вривалися на вали,

Ворогів рубаючи, списами колючи, тоді у них затрусилися жижки.

Лехи взяли шанець, який стояв на розі московитських валів і був дуже їм потрібний,

Хоч і багато полягло лехів, але більше ворогів, велебний Апостол

Стогнав із Цицюрою і Шеремет, котрий шумів, будучи шумним,

І у своїй битві вже далеко не був гордим.

Коли лехи, близько присунувшись, понад десять шанців,

На горах, поблизу їхніх, поставили, тільки, пане, накажіть,

І постійно били з потужних гармат, герцями кували ворогів,

Вдень і вночі вони зменшували горду фантазію москалям. // [арк. 102 зв.]

Року 1660 Чуднівська битва.

Вони, побачивши, що пореться не по шву, зважились,
 Обравши темну ніч, посунути на Бавлука,
 Одночасно вони крикнули, щоб лехів оточити у темряві.
 Але Бог, Котрий інакше з неба речами керує,
 Не так вчинив, як задумав ворог, злий чоловік.
 Коли вороги надійшли, то їх спіткало те (??), що й тих своїх побитих,
 Яких Сапіга з лехами та з ордою, як Бог дав, то розгромив ще першого
 разу.

А до цього всі війська залишалися напоготові
 І кожної ночі, знаючи про це, вже стояли у своєму шику.
 Бачачи, що не досягнуть свого, вороги з підупалим своїм духом,
 З нічим повернулися назад і то ледве втекли.
 Так тривало тиждень, дісталось цього й на другий,
 Що тими та іншими хитрощами московитам та козацтву докучали,
 Так само і вони своїми щоденними сутичками,
 У ліс та поле (?) рвалися з лехами і ордою, ще більшими хитрощами (?).
 Але все ж Бог ліпше дав щастя своїм лехам
 І не дав вести перед ворогам, запобіг смішкам.
 Тут з гетьманської хоругви товариш Любомирського
 Вискакує п'яний на герць, молодий гусар, але від пострілу
 Падає з коня, козацтво й московити якнайшвидше до нього.
 Лехи ж, прагнучи його відбити, пішли в таку сутичку,
 Що добре потерлися, але свого однак не вбили,
 Від нього (вороги) були добре поінформовані і вирішили,
 Щоб табором могли вийти заради своєї більшої сили.
 Коли дві тисячі козаків у Чуднові грод обложили
 Й інших забережан немало, котрі мали провіант.
 І з Києва сподівалися прибуття допомоги через свої труднощі,
 Також і від Хмілика Юрася, з його потугою,
 Щоб могли з'єднатися і бути перешкодою лехам та орді.
 Через це в цю ж ніч жалібно у московському війську і козацькому
 З вечора з гармат давши постріли, луна відбилась у серці юнацькому.
 Сурмачі крикнули: "О Господи! Улюблена тривога (??),
 Що в нашому війську, чуючи з покорою, а не суворо".
 Навзаєм у цій же пісні сурмачі обізвались із зітханням
 І надто жалібно навпереміну, подивом з обох цих військ.
 Далася військова чути музика, задля милості
 Пречистої Матері Божої, щоб вона заступилася з високості.
 Коли шістдесят чи сімдесят тисяч самих москалів,
 Багато мали іноземців, крім козацьких пищалів;
 У лехів же з Любомирським прийшли переважно навербовані
 Кількадесят тисяч всього війська, з'єднані з кіннотою.
 Однак своїх та іноземних сурмачів було багато,
 Звідти й звідси лунала різна музика, аж слухати було мило.
 А тоді, коли ранішні зорі гарно засяяли,
 Тут ведмідь почав хропти, сапати, рухати вози, // [арк. 103]

Року 1660 Чуднівська битва.

Все більше постаючи проти лехів і свистячи носом,

Наїжачивши гостру шерсть, він раз у раз струшував своїм волоссям;
Спочатку тихий розговор (rozhowor), потім подають голос сильніше,
Річ непереслухана: “Цу, де, вйо, гу, ну”, аж трясеться волосся,
У вухах гам (?), в роті пил, у очах аж надто мрачно,
З гармат гук, з рушниць пук, біля голови шарварок, чуприні крачно.
А коли сторожею було дано гетьманові другому,
Цей сказав: “Нехай на тривогу сигналять сурмачі заради Бога живого!”
“До коней, до коней!” – крик, галас, кинулося все, що живо,
І сам сивий старець хижо кинувся на коня, не беручи криво.
Регіменти “марс, марш” страшно тут і там волають,
А гайдучькі піхоти мушкети з стояків знімають,
Артилерію тягнуть, гармати пхають, а гармаші запрягають,
Пушкарі порох, ядра, на вози беручи, шастають,
Гноти сходу запалюють, тричі з гармат салютують, луна розляглася;
Ордам дано сигнал, щоб вони якнайшвидше мчали на битву,
Звідси гусарські хоругви, звідти панцирні вже течуть,
Звідси волоські, звідти черемиські, рейтарські сяють,
Звідси регіменти мчать, блищачи світлими кометами,
Маючи при собі гармати з гучними мушкетами,
Тут з жолду гайдучькі хоругви прибувають з гарматами,
Тут же з переду гусарські полки та інші різні годять.
А з флангів орди кричать: “Гала, гала!”, бігаючи, летячи, падаючи,
Бахматами своїми запальними аж надто напірають,
Розпустивши свої бунчуки і значки, вони летять як ворони,
Крячучи, верещачи, стріпуючи крилами, махаючи хвостами,
І, ясна річ, ще здалеку вони розкрили свої роти,
Ніби вже хочуть скубтися, їсти і вже завчасу вишкірили свої зуби.
А там копійники Любомирського, конюшого коронного,
З помічними іншими військами, також списького старости.
Він засадного полку козацького і московського поклав трупа
На півтори тисячі, здобувши собі велику славу,
З цього моменту польський гусар вже славно сперся на списи.
Коли цього ж часу він під Полонкою в Литві щастя спробував,
То з Чарнецьким Незабитовський так само списи розтрощили,
Котрі вже кидали, а цього разу гусари славу поправили,
А проти орд аркебузирами надолужували,
А панцирними з військом вогнистим заслонилися.
Після того як під Любаром копійник став добре,
В цей же час каштелянич з полком помчав і дав по бобру.
Вони з ордою з флангу вдарили, московитів і козаків побили.
Через це Цицюра-цюцька мало не сказився.
І хоч його звідти й звідси рвано, він йшов своїм шляхом,
І хоч зазнаючи втрат, але боронився, ведучи сильний вогонь. //

[арк. 103 зв.]

Року 1660 Чуднівська битва, щаслива лехам.

А маршалок, коли москаль переправлявся через певне болото
І уважай, коли з двома частинами військ та возів уже перейшов,
То укріпившись, пішов із своєю дивізією так мужньо,

Що з третьою частиною табору і своїх гармат Шеремет грузне.
Маршалок відірвав іноземним військом велику частину ворожого табору:
Самих гармат двадцять, цінностей та грошей не один мішок,
Навіть столове срібло Шеремета та інші дорогі речі,
Олово, мідь; все це пішло як здобич багатьом піхотинцям,
А багато хто з москалів та козаків заплатив там і своїм життям.
Побачивши таку фортуна, великий гетьман наказав
Своїй дивізії, котра стерегла переду та правого флангу,
Щоб вона вдарила раптовим своїм ударом і йшла вперед.
Але оскільки в цій дивізії сам тільки кіннотник залишився без піхоти,
То він хоч і мужньо вдарив і показав в усьому силу духу,
Але коли був забитий гетьманський поручник Марковський,
Коли й інших почали бити, то нічого не зміг вчинити і пішов як змитий,
Вдаривши плазом, а тут ще й дощ ринув під самий захід сонця.
Потужного удару було завдано тоді Шеремету, а тут ще й гінця було
Послано до орд, щоб вони перекрили шлях від Чуднова.
І хоч московити й козаки вже впритул до Чуднова наблизилися,
Але через ніч та дощ Шеремет мусив зупинитися у кроку від нього із своїм
табором.

А лехи, тримаючи кінець в руках, стали трусити мішком,
І витрушуючи, всушили цим ворожі вози
І на всі боки поглядали довкола московитів,
Оточивши їх темної ночі своїм військом, розпалювали вогнища.
Тут вони постерегли, що московити й козаки так тихо прокрадалися
З гарматами, з таким потужним і великим табором, що аж дивно.
Через це лехи на зорі пустилися з ордою гнівним дозором,
Побачили, що Шеремет, забравши козаків у Чуднові
І весь люд втікачів з провіантом, думу думав.
Він переправився на другий бік річки і став з військом вбік від замку,
При певних луках та річках, у рукавах річки, прагнучи додати хвороби
Іноземцям, лехам, але його самого із своїми чекала така доля.
Він хотів взяти витривалістю, чекаючи на Хмельницького
Юрася та інших з Києва, ще й підмоги від князя Юрія,
Через це він наказав спалити Чуднів із усім провіантом,
Щоб лехам не дісталоя збіжжя, зерно пшона,
І все, що можна, щоб від нього вони пішли назад, як горобці в терен.
Але лехи галопом послали по свої табори,
Котрі, прийшовши вночі, чинили собою вражаючий вид:
По горах, по долинах розтягнувшись в довжину і в ширину, вони були в
милі,

Крім орд, котрі розсіяним корінням цієї ж миті // [арк. 104]

Року 1660 Чуднівська [битва], лехам щаслива.

Опанували замок на високій горі, стали гармати
Перед замком, московитів, козаків штрикали вогнем із шанців,
Там же поблизу інфантерія ставила війська табором,
Щоб осінь із сльотою прийшла московитам, щоб впав на них сніг з лютим
морозом.

Довго так стояли військами, а орди напирали, йдучи в чамбул,

Звідси почали докучати ворогам, кіннотою нападати, посилати
Постійно частинами військо, щоб їм докучали;
А від Чуднова насипавши зарічні шанці, били.
Вони, бачачи, що з цих шанців мають велику доuku,
Вибрали час удень, маючи у цьому від своїх старших принуку,
І вчинили вилазку як кінно рейтарами та кавалерією,
Так і піхотою переважно, яка вбрід перейшла річку, на зорі
Криваві з Марсом вогнистим біжучи з двадцятьма тисячами своїх,
А це, щоб викурити наших з цих шанців і сильніше вдарити по кінному
полку.

І хоч у шанцях німці підтримали лехів своєю стрільбою,
Але кіннотник мусив відступити перед очима ворожого тиску.
Був сильний крик і наступ ворогів, але тут примчали орди
(І поки (?) лехи через переправу спромоглися дати своїм поміч),
Ординці, злетівшись раптово садами й фільварками в тил, рубали
Так добре, що забілів незліченний труп, вони ворога взяли на шаблі.
Однак орда у своїй сутичці легковажила кінноту,
Почала собі польського (...) * вояка.
Тоді потужно били з гармат по московитах з чуднівського замку,
А навзаєм московити й козаки по наших вояках.
Все ж наші громили московитів, козаків; також піхотинці
Сходилися взаємно пішим герцем з власного бажання.
Тоді один суворий москаль, виставивши непристойно зад,
Гордо викликав на герць, але від малого солдата був забитий.
Каського, мужнього військового судді, піхота
Так повела справу, відступивши, аж крикнула голота:
“Таків, гаків пильнувати, а лопаток в базарі м’яса (??)”,
З цього моменту гайдуцька слава занепала, а солдатська піднялася.
Самого тоді з ними не було, краще було б тоді,
Але потім гайдуцьке завзяття реабілітувалося.
Цього потім дуже шкодував Шеремет перед своїми,
Що залишив замок без свого гарнізону, про це знає кожен;
Він весь час бив з гармат і вже раз так трапилося йому на щастя (?),
Що одним пострілом зумів поцілити вісім гусарів і забити їх нам на
нешастя (?).

Прибув тоді Замойський з двома чи з трьома тисячами свого війська
На допомогу лехам з добірними рейтарами, переважно французами;
Це панята й кавалери прекрасним ладом, найняті його ж коштом,
З кількома гарматами великої артилерії і меншої у доброму порядку;
Там був і той іноземець, котрий взяв Торунь,
Він прибув з такими гранатами, щоб і під Чудновим впоратися ними з
ворогом // [арк. 104 зв.]

Року 1660 Чуднівська [битва], лехам щаслива.

І таким же чином побити московитів та козаків; на прибуття цього
іноземця

Лехи чекали кілька тижнів як того, хто мав
Руйнувати, чекали, щоб він якнайшвидше прийшов,
Протрубили, щоб кожен товариш свіжого коня дав, щоб догодити.

Він прийшов, коли всі ізспрагнено чекали на нього,
 Він мав дві гранати і кожна з них дорівнювала двадцяти тисячам звичайних
 гранат,
 Їх випускали із солом'яної бочки двоє помічників: один – Грицько, а другого
 звали Іваном.
 Він послав уночі до московитів на очах всього війська насамперед
 Грицька;
 Але цей, погано обдумавши намір, не доніс гранату до московського
 табору
 І підірвався, чим більше своїм у лавах зашкодив пуском.
 Через це слава цього чужоземця, набута під Торунем, почала занепадати.
 Але тут за кілька днів Іван трохи реабілітував іноземця, вже не дав маху,
 Бо вдерся в козацький табір і вчинив там велике замішання,
 Забив з понад десяток та тяжко поранив їх трісками з возів.
 А тут дають знати, що йде орда силою в кількадесят тисяч, тут уже не до
 сміху.
 Через це поляки й орда стурбувалися, бо під Бердичевим
 Юрась Хмілик розбив тисячу-другу лужних чат своїм ловом,
 Проти котрого йде князь Димитрій з кількома тисячами,
 Але мало що вчинив, повернувся назад, тільки наробив більшої тривоги.
 Від Києва йшов з кількома тисячами князь Юрій,
 Але і цей, потім почувеш, додому скочив із шкури.
 Оскільки велика тривога виникла поміж ординцями та лехами,
 То в раді, в колі генеральному, думали, як би розгризти цей твердий
 горіх.
 Одні радять, щоб під Лабунь відступати зі своєю потугою,
 Що у п'яти милях, під стіни доброї фортеці, а звідти бути перешкодою.
 Інші, досвідченіші, радили, щоб йти в ліпше місце за півмилі,
 Але Виговський, одразу зрозумівши це, напосівся на них немило:
 “Заради Бога, що чините?”, – сказав до гетьманів, – Чиніть мудро.
 Все ж маєте пробу щастя і, не домацавши горіха, не розберемо ми смаку
 у цьому ядрі,
 Як чую, що ми хочемо брати відступ назад, то будемо за Віслою,
 А там Бог знає, чи не буде нам гірко або кисло.
 Беріть приклад з Хміля, котрий з нами тоді воював,
 Коли він обліг військо під Збаражем, а король йшов на виручку,
 Тим більше він наказував наступати на збараського жовніра,
 А сам з добірним військом йшов терти королівського коміра.
 Не так, не так, заради Бога, не беріться відступати, як чую,
 Навпаки, треба ще ближче присунутися до московитів і козаків, не з
 пихи,
 Але з покайним серцем до Бога, а з мужнім до війська,
 Також до ворогів, нехай же вас пробудить те,
 Що заради Бога, заради вітчизни і вашої явної кривди,
 Наступайте ще більше, бо інакше не уникнете біди. // [арк. 105]
Чуднівська битва 1660 року, щаслива лехам.
 На цей час треба поступитися гординею (?), а схилитися султану,
 Щоб він не відступав від вигоди, від цього гостя,

Треба скинути пиху з серця, а дати, щоб з милого сісти (?), не шкодувати;
Я сам піду з своїми людьми та ордою проти Хмілика”.
При цьому гетьмани беруть його за руку, цей, той, до себе тягне,
Нарадившись швидко, їдуть до нурадин-солтана,
Аж тут, аж страх Господень, вже пил, летить орда піднята.
Йде швидким скоком на привітання супроти Хмельниченка,
Там же й Виговський з своїми, аж, вважай, земля стогне.
Зіткнулися з цим, а він приходить під Слободища,
Там же одразу почали з ним і з козацтвом ігрища.
Але не могли дати йому ради, бо він йшов при своєму таборі,
І при артилерії, з потужними гарматами у хорі вишикуваних полків,
Дванадцять тисяч з польним маршалком йшло, з гетьманом,
З допомогою для них з добірним військом і з нашим паном,
Нинішнім королем Яном (з котрим і я тоді був).
Постерігши нас, орда під П’ятками з криком раптово
Мужньо вдарила, відкинула козацьку кінноту і набрала полону.
Тоді ж дивізія маршалка дісталася під Слободища,
І як тільки військо було вишикувано з драгунами в шахівницю,
Так тут, же вдаривши в ріку, уже на козацький шолом,
В’їхали аж у вали, там же козацтво потужного вогню
Давало з полудня аж до самого мороку ночі,
І ледве відгризлося з великим та кривавим своїм потом.
І тоді вже певна частина стала боягузливим котом.
Але орда проти них вискочила з своєї охоти,
Відступила і почала шмагати їх (?).
Вже піхота, котру орди на свої коні брали по своїй волі,
Переправляючись через річку, відбила в Марсовій роботі
Козацькі гармати і всівши на них, обертала їх проти самих козаків.
З цих власних козацьких гармат вона стріляла з немалою славою,
І на вали не тільки піхота з вогнепальною зброєю, але й кіннота ври-
валась,
Чинячи великі втрати серед козаків, вже наші брали гору.
Але тому що гусари гетьмана-маршалка були відбиті,
А вони в гордій битві мали з собою багатства, одяг і мужність.
Вони, зазнаючи втрат, були загнані в річку подністрянськими левенцями,
І там у болоті, не так від куль, стріл, як від векир та київ гусари були по-
мацані.
Леопарди й тигри почали падати, пригас дух,
Сама ніч перервала битву з сурмою на відступ нічним гаслом.
Але й ця хоругва виправилася у своїй честі,
Хоча цього разу втратили значних панят, Рибинського та інших.
Покора жовніра прикрашає його перед Богом і мужність, де треба,
Не собі, тільки Богу; зламай, Боже, пиху, дай підлим кару з неба. //
[арк. 105 зв.]
Року 1660 Слободищенська битва, щаслива лехам.
Того разу в Замойського, воєводи, був поручником,
Сильницький і, коли французам приписали надто велику мужність, він
сказав французу,

Бо сам вів рейтарів у тому поході Замоїський:

“Більше пасують твої слова кравцям, шевцям, ніж такий вчинок,
Не визнаєш переваги своїм гусарам та панцирним, а вони кров’ю
обілляли

Славу коронну і твою, на очах усіх вдиралися на вали”,

І схопився за пістолети для реалізації своєї промови.

Тоді справу пригасили, але не зовсім (??).

Потім славний француз, досвідчений у різних поєдинках,

При рицарстві, гречних людях, взявся пишно промовляти,

Що він був на кращому коні, ніж Сильницький, захитав (?) своєю голівкою.

Тоді дали вони собі словесний виклик на дуель (?), щоб з них котрий би
був кращий (?), той був би краще похвалений.

А так француз Захерла стояв у гроні значних офіцерів,

А Сильницький – по другій стороні серед мужніх гусарів,

Поклавшись на Бога, бо тут йшлося не тільки про його життя та славу,

Але й свого народу, щоб не піддатися.

Коли обидві сторони були впевнені словом,

Що будуть битися від їхнього імені тільки ці двоє, то тільки дивилися.

Кинувся в бій Захерла потужним наступом, сподіваючися, що одразу
переможе (?),

Взявши за хохол Сильницького, і з ним упорається.

Але Сильницький, маючи допомогу від Бога, сильний став цього разу,

І раз-другий відбивши майстерний удар, поранив руку грішнику,

Аж геть рука відлетіла із зброєю, гнівні французи,

Кинулися із злобою також і гусари, але настав мир у їхній голові.

Тоді Сильницький з тріумфом, хоч від Замоїського пана

Абданковав, за це йому слава й тут була визнана.

Захерла ж, одужавши, виїхав до Франції,

І хоч йому щастило з багатьма, на Сильницькому ж спіткнувся.

Після цієї битви Хмілик почав уночі енергійно окопуватися,

І хоч він спочатку лехам заморочив голову своєю потугою, підсміювався,

Але тепер протягом всієї ночі розгубився, ледве дійшов до справи.

А на другий день, коли гетьман виступив з вишикуваним військом, бачучи
слабкість,

То Хмелик, хоч і вдарив з потужних гармат, але став прихильним до
миру,

Аби тільки досягнути його, щоб тільки врятувати свою бороду.

Тоді цього дня, хоч і мало трупів навзаєм дозволили зібрати,

Козаки лехам, а лехи козакам, але багато не сперечалися.

Лехи добивалися тіла Барана, значного полковника,

Але козаки, оскільки той був товстим, з лою його обідрали

І цим лоєм всякі рани, котрих було досить, лікували,

Там же і піді мною коня дуже доброго підстрелили.

Багато тіл лежало по полях, навколо ріки і болота,

Особливо від татар і лехів взяла своє голота.

Козацька сваволя добре й славно потріпана,

До того ж від нурадин-солтана з Виговським була пильнована.

Під Чудновим, як Бог почав зразу чинити чуда
Так (?) чудесно, що з потужного й гордого ворога стала дуда. // [арк. 106]
Року 1660 Слободищенська битва, щаслива лехам.
Шеремет з Цицюрою дізнався про [поразку Ю. Хмельницького. – Ю. М.]
від язика,
І тоді робить вилазку з своїм військом, хоче дати щигля великому
вождеві,
Прагнучи його знищити, але цей, при боці якого було багато війська,
Хоч орди залишилося тільки п'ять тисяч, став потужно
І з мужнім серцем загнав ворога у його табір,
Завдавши йому досить значних втрат, як Гектор, один з багатьох.
Звідси і до маршалка дано знати, щоб він прибув на підмогу,
Він і прибув тоді, але вже мав придушену мовчанку (?).
Зажадав тоді Шеремет з Цицюрою, щоб Хмілик прибував,
А Хмілик Юрась вимагав, щоб Шеремет до нього прийшов.
Не можучи дочекатися, він просить Хмельниченка,
Але той сказав: “Я дитина, ти кавалер шумний, твоя рука
Міцніша, досить з мене того, що я й так близько підступив до тебе
На твоє прохання, швидше тобі треба думати про мене, прошу і про
себе”.

Після тривалих роздумів Шеремет хотів відважно пробиватися табором,
Але й цього разу заплатив з московитами і з своїм козацтвом кров'ю,
Бо поляки так відважно своїми загонами натиснули,
Що московити, втративши значну частину своїх возів, ледве назад
потрапили
До своїх валів, втративши й більшу частину артилерії,
А далі й ординці примчали, брати, як кати.
З великими труднощами вороги відгризлися, прийшли до справи,
Але й протягом цих днів трималися тяжко (?).
Щоправда, й лехам дісталось, важко це описати,
Поправила славу гусарія маршалка численна,
Тоді від шпаги (?) (...) * загинув знатний молодик, Залеський з Поділля,
З великим жалем своєї рідні, знайомих, але така Божа воля,
Не згадуючи інших з війська; а під цим таким поважним прапором,
Був поручником Соколовський, чоловік гідний, з відважним серцем.
Тоді Шеремет, забувши “шурум, бурум”, що був шумний,
Поклав кінець своїй насмішкуватій фантазії, уже не був гордий,
А дуже стурбований, вони з Цицюрою з розпачливою відвагою,
Відгризлися, трясучи своєю вже не пишною пазухою (?).
І якщо раніше кричали, ржали басом: “Га, га, га, гайда, гайда”,
То тепер кожен тоненько дискантом з хрипотою виводив: “Ка, ка, кі”.
Постоявши кілька днів, втративши коні, війська, провіант,
Бачачи, що їх не допустять з'єднатися з Хміликом,
Хоч Хмілик, знаючи про це, пригнав стадом заради їхньої скудості (?),
Коней, волів, бидла, щоб як обложених врятувати їх у тяжкий час.
І знову: чи пан, чи пропав Шеремет задумав рушити табором,
І що тільки міг мати з коней та возів, з усім цим рушив тим же шляхом
До Хмілика, від котрого було рукою подати, тільки дві милі.

Але лехи “тарарум” засурмивши в цю ж мить,
 Під Чудновим так чудно з ордою ворогів чудили
 З Божою поміччю, що не допустили пройти й півмилі, // [арк. 106 зв.]
Року 1660: кінець Слободищенської битви, щасливої лехам.
 А в барабани вдаривши, з усіх боків так потужно наступали,
 Рубаючи, б'ючи, ламаючи списи, рвучи, стріляючи, що збили ворогів до
 купи (?).
 Шеремет, ледве пройшов чверть милі з великими своїми втратами,
 Мусив стати з Цицюрою, не гавкаючи, із Багном у багні немило.
 Вже й Деркач, по-польськи – Chruściel (коростель – дергач. – Ю. М.), не
 деркотав, будучи худим,
 А Шеремет не шумний, але втомлений, поклав у міх дуди.
 Бо їх вже так багато було постріляно та поранено,
 Що поки стоїть світ, московитам буде пам'ятно, як їх розгромлено.
 Вже тут ведмідь зовсім замурчав, заричав у такому разі,
 Вдаривши об землю ермолкою, бачачи себе у такій біді.
 А Хмілик, котрий мав як хміль заморочити голову лехові,
 Й сам, хоча звичайно він буває веселим, облишив смішки,
 Бачачи, що не можуть вони з Шереметом дати собі ради,
 Став просити лехів про милосердя, не хоче більше чинити усобиць.
 Коли ведмідь своїми вухами покивує, ледве живий і буде
 Взятий Богу, то краще з лісу, ніж з тераси, поки не вчадів,
 Уклав мир Хмілик Юрась, був з своїми старшинами у гетьманів,
 Дозволив війську бути в Україні, визнав своїх панів,
 І короля мати, пана, як пана, не коритися цареві;
 В одній лізі зобов'язався (бути з лехами), а козаки, сказав, готові;
 Перестерігас і Цицюру, щоб не гавкав, не кусав, а тільки був заодно
 Із своїми і покинув (московитів), покинув біду бідну.
 І так сталося: передався Цицюра в один момент до Хмілика,
 Шеремет наказав по них стріляти, коли той та інший втікає.
 А потім і сам Шеремет піддався, вже просить лехів,
 Аби тільки його не віддали орді, щоб не сміялися з нього.
 Визнавав великим (...) * казав, що ви ж християни.
 А лехи на це, що й ви не пам'ятаєте Христового імені,
 Забрали нашу власність, підтримуєте бунти (наших) підданих,
 Пробачте ж, покуштуєте у Криму блюд, від хана даних,
 Там побалакаєте з солтаном, з ордами і ханом;
 Ви ж шумні, горді, чинити виклик до бар'єру з своїм паном.
 Взятий до неволі із старшими, Шеремет їхав, плачучи, у своїй кареті,
 А орда збоку й ззаду кавалькадою, пильнує вдень і вночі.
 Перш ніж він виїхав з табору, був пограбований ордою.
 Під час перемир'я татарин яблуко показав, грушку, не йшли вже битися.
 Коли ж москаль брав від нього, то ординець хапав за руку або арканом
 тягнув за шию,
 Мчав, хапав, що міг винести кінь, дивишся, а вже (москаль) далі за ним
 тягнеться.
 І так нещасливо, втративши своє військо, йшов Шеремет у неволю до
 поганих.

Дійсно, було обіцяно йому під чесне слово, що він мав бути в полоні
У лехів, не у поганих, але так мусило сталось через вимогу орд.
Хмілик же з королем уклав союз, назад козацтво помандрувало.
А від Києва з московитами йшов на допомогу своїм князь Юрій,
Але й цей поблизу Брусилова був битий лехами та ордами, назад стрибнув
із шкури,
Цицюра був взятий із старшинами до короля; Тобі, Боже, честь і хвала,
На віки вічні, будь милостивий до померлих, забитих, бо (?) шкура не
ціла...”

* * *

“Ліхтарики” на маргінесах

Арк. 97

Київським воєводою став Виговський.

Арк. 98 зв.

За річку Дністер мати свої речі, більше не панікувати.

Арк. 99

Перепрошували [один одного].

Арк. 100

Так понищені люди заплатили своєю життям.

Арк. 100 зв.

Потоцький, воєвода серадзький.

Миколай на Журові.

Нинішній підскарбій надвірний коронний.

З козацького боку руського попа жоден не по своїй (?) з лехів над (...)*

Арк. 101

Кількадесят миль.

Подольнин.

Гроші бере тільки старшина.

Арк. 101 зв.

Став після Сапіги писарем коронним краківський каштелянич.

Одна червона, друга зелена.

Арк. 102

Писар коронний.

Арк. 103

На (?) Варшавській та Чуднівській.

Краківський каштелянич Потоцький.

Арк. 103 зв.

Сильний дощ був тоді.

Арк. 104

Зад вип’ятив москаль серед московитів, туди ж його поранив німець.

Сандомирський воєвода.

Арк. 104 зв.

Під Зборів.

Арк. 105

Було дві тисячі драгунів.

Бо став мужньо проти шведів, московитів, поганства гусарський копійник знаменитий.

Розбитий від Зелененка і Гоголя, казуцтва.

Арк. 105 зв.

Сильницький, гусарський поручник значного Замоїського, котрий не тільки був на його місці, але завжди був славним полковником у своїх діях.

Того разу Сильницький був на спрацьованому (?) румаку, а не на військовому валаху, цього не сподіваючись.

Лехи.

Арк. 106

Потоцького, краківського воєводу.

Коментар**Арк. 97**

Стеткевичівну. Мова йде про другу дружину гетьмана Івана Виговського – Олену Стеткевич.

митрополита. Йдеться про Сильвестра (Косова), київського митрополита у 1647–1657 рр.

Київським воєводою став Виговський. Після відставки Виговського з посади гетьмана України і втечі до Речі Посполитої йому було надано влітку 1660 р., зокрема, й посаду київського воєводи. Вона була ефемеричною, оскільки поляки не мали доступу до Києва, але автоматично давала звання сенатора.

Арк. 97 зв.

Давиду й Магдаліні.

Арк. 98 зв.

гетьмана. Мається на увазі великий гетьман коронний Станіслав “Ревера” Потоцький (помер у 1667 р.), великий гетьман коронний (1654–1667), польний гетьман коронний (1652–1654), кам’янецький каштелян (1628–1631), подільський воєвода (1636–1655), київський воєвода (1655–1658), краківський воєвода (1658–1667) та ін.

часник – різновид частоколу з паль.

П’ятигорці, панцирні, волоські, черемиські – різні роди війська Речі Посполитої, причому в трьох з них, за винятком панцирних, основу первісно склали представники кавказьких народів (п’ятигорці), румуни й молдавани (волоські), черемиси або чемериси (черемиські). “П’ятигорці” й “черемиси” у даному контексті – рід легкої кінноти.

Арк. 99

оберстами. Автор свідомо вживає німецьке слово (der Oberst, тобто полковник), щоб підкреслити різницю між польськими полковниками та полковниками з числа іноземних, переважно німецьких та голландських, найманих військ.

шефелин (szephelyn) – очевидно, вид холодної зброї.

Гетьман як Ревера. Великий коронний гетьман Станіслав Потоцький мав прізвисько “Ревера” (тобто “шановний, гідний поваги”). Очевидно, у даному випадку автор ВХ хотів підкреслити авторитет С. Потоцького, його холодно-кровність, слухність його наказів у складний момент бою.

Арк. 100

Гоголь. Мається на увазі Остап Гоголь, подільський (подністровський) полковник (1648–1674), наказний гетьман Правобережної України (1675–1679), предок великого письменника Миколи Гоголя.

Арк. 100 зв.

під Гущею. Мається на увазі Гоща – нині райцентр Рівненської області, що знаходиться на північ від Острога. У XVII ст. тут була резиденція Адама Киселя (1600–1653). Саме тут з ініціативи київського митрополита св. Петра (Могили) і за підтримки А. Киселя була заснована філія Києво-Могилянської Академії.

на пуці. Це слово має те саме значення, що й в українській мові, але може означати і “в пустелі”. Крім того, тут може бути натяк на слово “пуцання”, тобто на той останній тиждень перед Великим постом, коли настає м’ясопуст і починається масляна.

ворожі сутички з королем... лущить, а будучи ще (?) послом і комісаром до Хмеля. Мається на увазі, що Кисіль неодноразово виконував дипломатичні доручення Речі Посполитої в якості посла (комісара) до Гетьманщини і відігравав значну роль в укладенні мирних польсько-українських угод.

Щенський. Мова йде про Фелікса (Щенсного) Потоцького (помер у 1702 р.), сина великого гетьмана коронного Станіслава Потоцького. Щенський Потоцький був старостою бельським, грубешівським, ропчинським, сокальським (1657), тлумацьким, красноставським (1659–1686), серадзьким (1669–1682), краківським (1682–1702), коронним підстолиєм (1664–1669).

Даниловича. Мова йде про Миколая Даниловича (помер у 1675 р.), холмського підкоморія (1642–1675), підстоля (1645–1663), номіната холмського каштеляна (1658), холмського підчашого (1663–1675), старосту червоногородського, грубешівського, перемиського.

парчевський староста. Мається на увазі Ян Кароль (на Журові) Данилович (помер у 1682 р.), чашник коронний (1683), крайчий коронний (1683–1687), люблінський староста (1676–1682), підскарбій надвірний (1678–1682), староста парчевський.

не кажучи про давніших. Серед інших представників роду Даниловичів попередньої генерації особливо відзначився Ян (помер у 1628 р.), староста чигиринський та корсунський (1597), коронний крайчий (1600–1612), воєвода руський (1613–1628) та ін.; Миколай (помер у 1624 р.), підскарбій надвірний (1610–1616), підскарбій великий коронний (1616–1624) та ін.

Арк. 101 зв.

маршалок, гетьман польний. Мається на увазі Єжі Себастьян Любомирський (помер 31.01.1667 р.), гетьман польний коронний (1657–1664), надвірний маршалок (1650), великий маршалок коронний (1650–1664), списький староста (1634–1660) та ін.

йшов Потоцький. Враховуючи уточнення на маргінесах, ясно, що мова тут іде про Якуба Потоцького (помер у 1671 р.), польного писаря (1664–1671), який на цій посаді замінив Яна Фредеріка Сапегу, котрий був польним писарем у 1653–1664 рр.

руським крижмом. Крижмо – простирadlo, в яке приймають немовля на хрестинах після охрещення. Тут – прапор.

Шеремет з Цицюрою. Маються на увазі Борис Шереметев – тодішній головнокомандувач військ Московської держави на Україні, і Тиміш Цицюра, переяславський полковник у 1658–1660 рр., тодішній наказний гетьман у Юрія Хмельницького, командував корпусом українських лівобічних військ, котрі брали участь у спільному поході з силами Шереметева проти Речі Посполитої.

самого короля. Король Речі Посполитої Ян-Казимир, що панував у 1648–1668 рр.

Апостолом. Мова йде про Павла Апостола, гадяцького полковника (1659–1660), потім миргородського полковника (1662–1663, 1672–1683).

Арк. 102

обозного і козацького. Можливо, тут слід мати на увазі Дмитра Святуху, що був генеральним обозним у 1662–1663 рр., а можливо, й раніше.

сапсай. Мається на увазі сокіл-сапсай, з яким автор “ВХ” порівнює воєначальника Речі Посполитої Яна Фредеріка Сапегу, про якого ми вже згадували.

Хмілик Юрась. Юрій Хмельницький – гетьман України у 1659–1663 рр., претендент на гетьманську булаву у 1676–1681 рр. Автор ВХ презирливо називає його “Хміликом”, на відміну від його батька – Богдана Хмельницького (“Хмеля”). Автор ВХ часом називає його і Хмельниченком, що нерідко можна зустріти і в інших тогочасних джерелах.

злою цюцькою. Тут гра слів. Прізвище Цицюра обігрується як “цюцька”, тобто цяцька.

Арк. 102 зв.

забережан. Очевидно, ту слід мати на увазі задніпровських, тобто лівобережних козаків.

Арк. 103

гетьманові другому. Мається на увазі згаданий вище Єжі Любомирський, гетьман польний коронний.

сивий старець. Йдеться про одного з коронних гетьманів: або про С. Потоцького, або про Є. Любомирського.

списького старости. Мова йде про вищезгаданого Є. Любомирського, він же був коронним конюшим.

під Полонкою в Литві. Тут згадано битву під Полонкою в Білорусії, яка сталася 28 червня 1660 р. (за новим стилем). У ній війська Речі Посполитої під командуванням Стефана Чарнецького та литовського гетьмана Павла Сапегі завдали тяжкої поразки московським військам під командуванням князя Хованського.

Арк. 103 зв.

князя Юрія. Йдеться про московського воєводу Києва, князя Юрія Борятинського, що рухався зі своїми військами з Києва на допомогу Шереметеву.

Арк. 104

Замойський. Мова йде, очевидно, про Яна Замойського (помер 7.04.1665 р.), старосту кам'янецького (1658–1662) і сандомирського (1659–1665).

Арк. 104 зв.

лужних чат. Лужними (лузьними) звичайно називали допоміжний склад польського війська (їздових, фуражирів та ін.), які теж брали участь у боях.

князь Димитрій. Мається на увазі князь Димитрій Єжі Януш Корибут Вишневецький (помер у 1681 р.), стражник коронний (1657–1660), староста луцький (1656–1658), білоцерківський (1663–1682), кам'янецький (1670–1682), воєвода бельський (1660–1678), краківський (1678–1681), каштелян краківський (1681–1682), гетьман польний коронний (1668–1676), гетьман великий коронний (1676–1682).

Арк. 105

королем Яном. Мається на увазі Ян III Собеський, король Речі Посполитої у 1673–1696 рр. Під час битв під Чудновим та Слободищами він обіймав посаду великого хорунжого коронного (1656–1665) та ін., пізніше був великим маршалком коронним (1665–1674), польним гетьманом коронним (1666–1668), великим гетьманом коронним (1668–1674).

векир. Векира – рід кия, дрюк.

подністрянськими левенцями. Як свідчить авторський запис на маргінесах, останніми командували вищезгаданий О. Гоголь та “Зелененко”, тобто Михайло Зеленецький, брацлавський полковник у 1651–1667 рр.

Арк. 105 зв.

Сильницький. Мова йде, очевидно, про Габріеля Сильницького гербу “Єліта” (помер у 1681 р.), поручника гусарської роти (1648), брацлавського мечника (1659), львівського ловчого (165–1666), стольника кам'янецького (1666–1670), каштеляна чернігівського (1670–1676) і кам'янецького (1676–1680), старосту липницького (1678), королівського полковника.

Артем ПАПАКІН

**ДОКУМЕНТИ АРХІВІВ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА
ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ
В УКРАЇНІ У 1917–1918 рр.**

Перша світова війна 1914–1918 рр. принесла полякам надію на визволення і можливість розбудови незалежної держави. Пожвавленню в Російській імперії польського національного руху сприяла, поряд з іншими факторами, відозва великого князя Миколая Миколайовича, якою польському народові було обіцяно свободу. З огляду на велику кількість поляків у російській армії (від 165 до 200 тис.) постала необхідність утворення польських національних збройних сил, підпорядкованих російському командуванню. Уже в березні 1915 р. на фронт було відправлено перше польське військове з'єднання – Пулавський легіон, пізніше переформований на Польську стрілецьку бригаду. На початку 1917 р. бригаду за наказом генерала Брусилова було відправлено до Київського військового округу для розширення до дивізії. Після укомплектування у травні 1917 р. Польська стрілецька дивізія опинилася у районі Проскурова, звідки у середині червня відправилася на фронт, до Східної Галичини, де взяла участь у боях з австро-угорськими частинами. Пізніше, у середині серпня 1917 р., дивізія увійшла до складу 1-го Польського корпусу, що починав за погодженням із новим Верховним головнокомандувачем ген. Корніловим формуватися на білоруських землях, як його 1-а стрілецька дивізія¹.

Більшість доступних на сьогодні документів польських військових формувань на теренах колишньої Російської імперії об'єднано у Центральному військовому архіві у Варшаві і складають групу фондів під назвою “Східні формування” (сигнатура І. 122)². На жаль, матеріалів стосовно Польської стрілецької дивізії у польському військовому архіві майже не залишилося. Це військове з'єднання ще перебувало під російським верховним командуванням, і до матеріалів 1-го Корпусу, до якого пізніше приєднали Дивізію, його документи потрапили лише частково: дуже невелику кількість відомостей щодо Польської стрілецької дивізії можна знайти лише у фонді “Штаб і заклади 1-ї стрілецької дивізії 1-го Польського корпусу” (І. 122. 15), в актах інтендантури дивізії. Більшість документів цього військового формування знаходиться сьогодні у Російському державному військово-історичному архіві у фондах 1-ї Польської стрілецької дивізії (ф. 2552), а також її полків: 1-го (ф. 3449), 2-го (ф. 3450), 3-го (ф. 3451) та 4-го (ф. 3452)³.

Після більшовицького перевороту в Петрограді у жовтні 1917 р. постала проблема присяги, оскільки попереднє військове команду-